

Martin Stokhof

Ludwig Wittgenstein: *Philosophische Untersuchungen* (1953)

‘Denk niet, maar kijk!’ roept Wittgenstein zijn denkbeeldige gesprekspartner toe in paragraaf 65 van de *Philosophische Untersuchungen* (in wat volgt aangeduid als: ‘PU’). Maar niet alleen de ‘Gegner’¹ vormt Wittgensteins gehoor, ook de lezer dient zich aangesproken te voelen. ‘Denk niet, maar kijk!’: hoe verhoudt dat zich tot wat we in de filosofie gebruikelijk doen? En hoe tot Wittgensteins opmerking in het voorwoord van PU, waarin hij zegt dat hij met zijn boek ‘anderen niet de moeite wil besparen zelf te denken’? Het antwoord op deze vragen ligt verborgen in de tekst zelf, in de voorbeelden die Wittgenstein geeft, in zijn analyses van uiteenlopende verschijnselen, in zijn observaties over de wijze waarop de taal werkt.

Zo af en toe echter lijkt het alsof Wittgenstein direct op deze vraag ingaat. Een goed voorbeeld daarvan is te vinden in PU 144. In een discussie over de wijze waarop we iemand leren om getallenreeksen uit te schrijven, merkt Wittgenstein op dat het zo kan zijn dat een leerling op een gegeven moment niets meer bij kan leren. En dan stelt hij zich de volgende vraag:²

---

¹ Grote gedeelten van PU hebben een dialogisch karakter: soms expliciet, soms impliciet is Wittgenstein in de tekst ‘in gesprek’ met een ‘Gegner’ die bezwaren oppert, suggesties doet en vragen stelt waarop hij reageert. In de tekst is niet altijd precies duidelijk wie op welk moment aan het woord is, en dat is vermoedelijk een reflectie van het feit dat ook voor Wittgenstein niet altijd helemaal vaststaat wat nu de juiste zienswijze in een bepaald geval is.

² Deze en volgende vertalingen van fragmenten van PU en ander werk zijn van de hand van de auteur.

Wat bedoel ik als ik zeg ‘aan het vermogen van de leerling om nieuwe dingen te leren *kan* op een gegeven moment een einde komen’? Zeg ik dit op grond van mijn eigen ervaring? Natuurlijk niet. (Zelfs niet als ik een dergelijke ervaring gehad heb.) Maar wat doe ik dan met een dergelijke bewering? Wat ik wil dat je zegt is: ‘Ja, dat is waar, dat kun je je ook voorstellen, dat kan ook gebeuren!’ – Maar wilde ik dan iemands aandacht erop vestigen dat hij in staat is zich dat voor te stellen? – Ik wilde hem dat beeld voorleggen, en zijn *acceptatie* van dat beeld bestaat hierin dat hij nu geneigd is een bepaald geval anders te bekijken: dat wil zeggen, het met *deze* in plaats van met *die* verzameling beelden te vergelijken. Ik heb *zijn manier van kijken naar dingen* veranderd.

Deze passage bevat een belangrijke aanwijzing over wat Wittgenstein als het doel van zijn filosofische analyses beschouwt. Het gaat hem er niet om een bepaalde stelling omtrent een verschijnsel te formuleren en te bewijzen, om via argumentatie te laten zien dat een specifieke zienswijze de enig juiste is. Zijn doel is om onze ‘manier van kijken’ te veranderen, ons denken over verschijnselen te bevrijden van het keurslijf waarin het blijkbaar gevangen zit. Dat keurslijf is een bepaald ideaalbeeld, een a priori opvatting over de aard van een verschijnsel, zoals bijvoorbeeld de taal. In PU 103 merkt hij op:

Het ideaal, zoals we ons dat denken, is onwrikbaar. Je kunt er nooit buiten treden; je moet er altijd naar terugkeren. Er is geen ‘buiten’; daarbuiten kun je niet ademen. – Waar komt dit idee vandaan? Het is als een bril die op onze neus zit en waardoor we alles bekijken dat in ons gezichtsveld komt. Het komt nooit bij ons op om die bril af te zetten.

Wittgensteins oproep ‘Denk niet, maar kijk!’ is een aansporing om juist wel buiten dat ideaalbeeld te denken, om ons te bevrijden van de dwangmatige vooronderstellingen die de filosofische traditie of een verkeerd begrepen opvatting over wetenschap ons opleggen. De feiten die we door alleen maar te kijken kunnen achterhalen, moeten ons op het juiste spoor zetten. Daarom is filosofie voor

Wittgenstein primair een kwestie van beschrijving, niet van verklaring. In PU 126 zegt hij dan ook:

Filosofie confronteert ons simpelweg met wat het geval is, en verklaart niets, en leidt niets af. – Omdat alles onmiddellijk toegankelijk is, valt er ook niets te verklaren. Want wat bijvoorbeeld verborgen is, interesseert ons niet.

Men zou ook datgene ‘filosofie’ kunnen noemen dat mogelijk is *voorafgaand* aan alle nieuwe ontdekkingen en uitvindingen.

Wat voor soort filosofie is dit nu? Het beroep op ‘feiten’, de aansporing om ons te richten op de alledaagse verschijnselen, suggereren wellicht dat filosofie nauw verwant is aan wetenschap, dat wat Wittgenstein voorstaat een verregaande vorm van naturalisme is. Zoals in de volgende paragraaf zal blijken, is dat niet het geval. Filosofie is geen onderzoek naar essenties, naar de ‘ware aard van de dingen’. Maar filosofie is ook geen empirische wetenschap. Wat is het dan wel? Welke plek is er tussen wetenschap en filosofie in de traditionele zin, tussen de studie van het empirische en contingente, en die van het a priori en noodzakelijke?

In ieder geval heeft het bedrijven van filosofie een therapeutische doelstelling: het moet ons bevrijden van ingeslepen vooronderstellingen die tot onoplosbare problemen, tot onbeantwoorbare vragen leiden. Maar is dat alles, heeft de filosofie niet ook nog een ‘positieve’ doelstelling? En zo ja, waar bestaat die dan in?³ Dat is een lastige vraag, die het best kan worden beantwoord door te kijken naar concrete gevallen. In wat volgt nemen we er twee onder de loep: Wittgensteins ideeën over

---

³ Deze vraag blijft in de literatuur de aandacht vragen, onder andere onder invloed van de strikt therapeutische lezing van de zogeheten ‘New Wittgenstein’-aanhangers, zoals James Conant, Cora Diamond, en Rupert Read. Zie Ammereller & Fischer 2006 voor een aantal recente bijdragen aan deze discussie.

betekenis en gebruik; en zijn opvattingen over regels en normativiteit. Elk van deze gevallen illustreert hoe Wittgensteins oproep vooral te kijken uitwerkt: ‘negatief’, in de zin dat het ons duidelijk maakt welke stilzwijgende vooronderstellingen we hanteren; en ‘positief’, omdat het ons een andere manier van kijken onthult. Maar alvorens we overgaan tot een bespreking van deze analyses, plaatsen we eerst PU in het kader van Wittgensteins filosofische ontwikkeling.

1. Van glad ijs naar ruwe grond

De PU vormen in het werk van Wittgenstein de culminatie van een lange ontwikkeling. Geboren in 1889 in Wenen,⁴ als 8e kind van de industrieel Karl Wittgenstein en Leopoldine Kalmus, studeerde Wittgenstein aanvankelijk technische natuurwetenschappen, in Berlijn en Manchester. Rond 1910 krijgt hij belangstelling voor logica en grondslagen van de wiskunde, en van 1911 tot 1914 studeert hij bij Bertrand Russell in Cambridge, die al snel zijn talent onderkent. Tijdens zijn vrijwillige dienstdienst in de Oostenrijks-Hongaarse leger gedurende de Eerste Wereldoorlog voltooit Wittgenstein het manuscript van zijn eerste grote werk, de *Tractatus Logico-Philosophicus* (in wat volgt: TLP), dat in 1922 verschijnt. Na afloop van de oorlog houdt Wittgenstein zich aanvankelijk niet langer met logica en filosofie bezig, al onderhoudt hij wel contacten, onder andere met leden van de Wiener Kreis. In 1929 keert Wittgenstein terug naar Cambridge, en de filosofie.

---

⁴ De bekendste biografie van Wittgenstein is Ray Monk's *The Duty of Genius* (Monk 1990).

Aanvankelijk als fellow van Trinity College, later, van 1939 tot 1947, als hoogleraar, schrijft Wittgenstein in de jaren dertig en veertig talloze manuscripten en aantekeningen, waarin hij zich gaandeweg afkeert van de visie op taal, betekenis, logica en filosofie die hij in TLP had ontwikkeld. Deze manuscripten bestrijken heel uiteenlopende onderwerpen, van de filosofie van de wiskunde, taal en betekenis, kennis en zekerheid, tot de analyse van esthetische begrippen en de status van ethische en religieuze overtuigingen. Niets van dit werk verschijnt tijdens zijn leven. Pas na zijn dood in 1951 worden de diverse manuscripten door zijn literaire erfgenamen geredigeerd en uitgegeven. Het eerste daarvan is PU, dat al snel Wittgensteins status als een van de grootste filosofen van de twintigste eeuw (be)vestigt en dat grote invloed uitoefent, aanvankelijk vooral in de analytische filosofie, maar later ook daarbuiten..

Het contrast tussen PU en zijn eerste werk, TLP, is groot. Juist daarom was Wittgenstein van mening dat men PU alleen kon begrijpen tegen de achtergrond van TLP. En het revolutionaire karakter van PU is inderdaad alleen goed te appreciëren als men in het oog houdt tegen welke heersende opvattingen Wittgenstein impliciet ageert.

Hoewel TLP een van de werken is geweest die de zogeheten ‘talige wending’ in de filosofie in gang heeft gezet en daarmee aan het begin heeft gestaan van de analytische filosofie, is het toch in een aantal opzichten een klassiek werk. In TLP is Wittgenstein op zoek naar een a priori inzicht in de essentie van de taal, naar een eenduidige en definitieve vaststelling van de grondprincipes die aan elke mogelijke

taal ten grondslag liggen. Hij vindt deze in een aantal uitgangspunten: betekenis is in essentie een verwijzende, afbeeldende relatie tussen uitdrukkingen en entiteiten in de werkelijkheid; de fundamentele structuur van de taal is een logische; epistemologische, sociale en intentionele aspecten spelen geen doorslaggevende rol; en filosofische analyse is louter ‘logische verheldering’: er zijn geen substantiële problemen die specifiek zijn voor de filosofie.

Op het laatste na, zijn dit ‘klassieke’ ideeën, al geeft Wittgenstein er wel een nieuwe invulling aan. Zoals vele auteurs in de metafysische traditie is Wittgenstein op zoek naar het wezen van de taal, de essentiële kenmerken die achter de uiterlijke verscheidenheid van concrete talen verborgen liggen. Zijn benadering is dan ook monistisch en absoluut: er is slechts één manier waarop taal betekenis heeft, en de logische principes die daar aan ten grondslag liggen, zijn absoluut en onveranderlijk

In PU laat Wittgenstein die uitgangspunten vallen. Wat er voor in de plaats komt, is een opvatting die pluralistisch en, tot op zekere hoogte, relativistisch is. Taal heeft op talloze, heel uiteenlopende wijzen betekenis, en de idee dat daaraan één principe ten grondslag ligt, is een illusie. Ons taalgebruik is ingebed in een context van sociale praktijken en ontleent daaraan haar betekenis. De taak van de filosofie is niet zozeer om een uniforme, fundamentele, logische structuur bloot te leggen, maar om juist de verscheidenheid van de wijzen waarop taal functioneert te laten zien.

Waar TLP nog steeds geworteld is in een lange traditie van filosofie als onderzoek naar het wezen van verschijnselen, neemt PU daar op radicale wijze afscheid van. De idee van een essentie, in het geval van TLP dat van een

fundamentele logische structuur, is een zelfopgelegde eis waaraan onze analyse *moet* voldoen, maar die onrealistisch blijkt als we onbevooroordeeld kijken (PU 107):

Hoe preciezer *we het feitelijk taalgebruik bekijken, des te groter* wordt het conflict met onze eis. (Want de kristallijne zuiverheid van de logica was uiteraard geen *resultaat van ons onderzoek*: het was een eis.) Het conflict wordt ondraaglijk; de eis dreigt een lege huls te worden. – We zijn op het gladde ijs terecht gekomen waar geen wrijving is en waar de condities in zekere zin ideaal zijn, maar waar we juist daarom niet kunnen lopen. En we willen lopen: we hebben dus wrijving nodig. Daarom: terug naar de ruwe grond!

Die ruwe grond wordt gevormd door de taal in haar verscheidenheid: de uiteenlopende manieren waarop we taal gebruiken, de wijze waarop taal verweven is met andere activiteiten, de samenhang met sociale praktijken en instituties; maar ook door de grenzen van wat we in de taal kunnen uitdrukken.

Zoals gezegd, de PU vormen de culminatie van een lange ontwikkeling, en Wittgensteins denken heeft zich na de voltooiing van het manuscript van PU verder ontwikkeld.⁵ De tekst, postuum gepubliceerd in 1953, is geredigeerd door Wittgensteins literaire erven, Anscombe, Rhees, en Von Wright, en bestaat uit twee delen.

Het eerste deel beslaat 693 genummerde paragrafen, en is door Wittgenstein zelf voor publicatie gereed gemaakt. Hij schreef er ook een voorwoord voor, dat gedateerd is in januari 1945. Delen van de tekst gaan overigens terug op veel oudere manuscripten en aantekeningen geschreven over een periode van meer dan vijftien jaar (ongeveer 1930 – 1945).⁶ Het tweede deel van PU is toegevoegd door de

---

⁵ Zie onder andere de *Bemerkungen über die Philosophie der Psychologie*, en *Über Gewißheit*.

⁶ Zie de kritisch-genetische editie geredigeerd door Schulte voor een gedetailleerde analyse.

bezorgers en is een selectie uit de aantekeningen die Wittgenstein heeft gemaakt na de voltooiing van het manuscript van het eerste deel, in de periode 1946 – 1949. Ze zijn ondergebracht in 14 paragrafen, waarvan sommige heel kort zijn en andere relatief lang. De bezorgers motiveren de toevoeging in hun verantwoording met de stelling dat Wittgenstein waarschijnlijk het laatste gedeelte van deel I zou hebben willen vervangen door materiaal dat nu in deel II is opgenomen.

Een van de meest opvallende kenmerken van PU is de stijl waarin het geschreven is: geen monolithisch betoog waarin op systematische wijze een stelling wordt verdedigd, maar een compilatie van analyses, observaties en opmerkingen waarin een groot aantal onderwerpen telkens van andere kanten wordt belicht.

‘Landschapsschetsen’ noemt Wittgenstein ze in het voorwoord, indrukken opgedaan op een lange reis die in samenhang een beeld moeten leveren van het terrein dat is onderzocht.

De stijl van PU hangt nauw samen met Wittgensteins veranderde inzichten over hoe filosofie bedreven zou moeten worden. De meest fundamentele verandering ten opzichte van zijn werkwijze in TLP, een die doorwerkt op vrijwel alle terreinen die in PU aan bod komen en die diep verankerd is in de methode van PU, is de rol van de ervaring en de intrinsieke verwevenheid tussen conceptuele en (quasi-)empirische overwegingen. Wittgenstein vindt dat de empirie wel een rol speelt in de filosofie, maar niet dezelfde rol als in de wetenschap. De laatste is gericht op het verklaren van feitelijke situaties en gebeurtenissen in termen van eveneens feitelijke wetmatige verbanden. Dat is niet waar het in de filosofie om gaat, al kunnen gegevens die

ontleend zijn aan de wetenschap daarin wel een rol spelen. De empirie die in de filosofie een rol speelt is enerzijds meer, en anderzijds minder omvangrijk. Minder omvangrijk om het niet gaat om ‘diepe’ verklaringen, in termen van fundamentele causale samenhangen met algemene geldigheid. Meer omvangrijk omdat het niet alleen observaties van feitelijke gebeurtenissen en situaties zijn die een rol kunnen spelen, maar ook die over allerlei denkbeeldige. Gedachte-experimenten spelen een belangrijke rol, want wat Wittgenstein onderzoekt is niet de werkelijkheid als zodanig maar de wijze waarop wij die conceptualiseren. Cruciaal daarbij is dat hij nooit uit het oog verliest dat tussen conceptualisering en het geconceptualiseerde een wisselwerking bestaat. Onze wijze van begrijpen van de wereld is mede bepaald door hoe de wereld, inclusief wijzelf, in elkaar zitten. Dit betekent ook dat er een zekere terugkoppeling kan plaatsvinden tussen ons empirisch onderzoek van de wereld, dat uiteraard niet los staat van onze conceptualisering daarvan, en die conceptualisering zelf.⁷

Op deze wijze definieert PU een middenpositie tussen scientistisch naturalisme en de idee van filosofie als a priori conceptuele analyse.⁸ Een expliciete formulering van Wittgensteins positie is te vinden in PU II.xii:

Als de vorming van begrippen verklaard kan worden door natuurlijke feiten, zouden we dan niet, in plaats van in grammatica, geïnteresseerd moeten zijn in dat in de natuur dat de basis van grammatica vormt? – Onze interesse omvat zeker ook de relatie tussen begrippen en heel algemene natuurfeiten. (Feiten die ons meestal niet opvallen vanwege hun algemene karakter.) Maar onze interesse valt niet te herleiden tot deze mogelijke oorzaken van begripsvorming; wij beoefenen geen

⁷ De gelijkenis met de hermeneutiek is opvallend, al zijn er ook verschillen en kan Wittgenstein niet zonder meer als hermeneuticus worden gekarakteriseerd.

⁸ Zie bijvoorbeeld Hacker 2001 voor een lezing van Wittgenstein langs de laatste lijn.

natuurwetenschap; en ook geen natuurlijke historie – omdat we voor onze doeleinden ook natuurlijke historie kunnen verzinnen.

Ik zeg niet: als die-en-die natuurfeiten verschillend zouden zijn, dan zouden mensen andere begrippen hebben (in de zin van een hypothese). Maar: iemand **die** gelooft dat bepaalde begrippen absoluut de juiste zijn, en dat andere begrippen hebben neerkomt op iets niet beseffen dat wij wel beseffen, moet zich dan maar eens voorstellen dat bepaalde algemene natuurfeiten verschillen van wat wij gewend zijn, en de vorming van begrippen die verschillen van onze gebruikelijke begrippen zal hem duidelijk worden.

Wat Wittgenstein hier aangeeft is dat de begripsanalyse die de filosofie uitvoert, niet *in vacuo* kan plaatsvinden, maar zich wel degelijk rekenschap moet geven van het feit dat onze begrippen mede bepaald worden door ‘de natuur’. Daaronder valt niet alleen onze natuurlijke omgeving, maar ook onze menselijke natuur (of ‘levensvorm’, zoals Wittgenstein dat ook wel aanduidt): het geheel aan biologische en psychologische kenmerken dat in ons begrippenapparaat weerspiegeld wordt. Deze externe, natuurlijke factoren dwingen echter geen uniek, eenduidig resultaat af: het zijn beperkingen, geen definitieve voorwaarden. Daarom kan onderzoek naar begrippen niet beperkt worden tot hoe we die begrippen feitelijk gebruiken: ook andere omstandigheden dan de feitelijke werpen daar licht op. Wat een begrip als ‘betekenis’, ‘intentie’, of ‘regel’, precies inhoudt, kan niet worden vastgesteld louter op grond van de wijze waarop we daar feitelijk mee omgaan, maar wordt pas duidelijk als we ook onderzoeken hoe we deze begrippen zouden gebruiken in allerlei niet-feitelijke, imaginaire omstandigheden. Pas dan worden de grenzen van onze begrippen duidelijk.

Een concreet voorbeeld geeft Wittgenstein in PU 80:

Ik zeg: ‘Daar staat een stoel.’ Wat nu als ik er op afloop, om hem te pakken, en hij plotseling verdwijnt? – ‘Dan was het geen stoel, maar een soort illusie.’ – Maar een moment later zien we hem weer en kunnen hem aanraken, enzovoort. – ‘Dan was de stoel er wel, maar was het verdwijnen ervan een illusie.’ – Maar veronderstel dat hij na een tijd weer verdwijnt – of lijkt te verdwijnen. Wat moeten we nu zeggen? Zijn er regels voor dergelijke gevallen – regels die zeggen of men het woord ‘stoel’ kan gebruiken voor dit soort dingen? Maar missen we die als we het woord ‘stoel’ gebruiken; en moeten we soms zeggen dat we feitelijk geen betekenis met dit woord verbinden omdat we niet beschikken over regels voor elke mogelijke toepassing ervan?

Wittgenstein maakt hier een aantal relevante observaties. Ten eerste, wat precies de betekenis van ‘stoel’ is, kan onder meer worden vastgesteld door te kijken naar dergelijke fictieve situaties. Wat we dan, ten tweede, zien is dat, anders dan we wellicht zouden denken of zelfs eisen, onze begrippen vaak niet eenduidig zijn, in die zin dat voor elk mogelijk geval duidelijk is of een begrip wel of niet van toepassing is. Daarmee komt een belangrijk aspect van veel begrippen in zicht, want, ten derde, het ontbreken van dergelijke precies bepaalde grenzen doet aan de feitelijke toepasbaarheid van het begrip niets af.

Onderzoek naar begrippen is dus onderzoek naar grenzen, inclusief het ontbreken daarvan. Die grenzen, en dat wat de mogelijkheden ervan bepaalt, komen in zicht door onbevooroordeeld te kijken naar hoe we begrippen gebruiken, en zouden gebruiken onder andere omstandigheden dan de feitelijke. Filosofisch onderzoek is dus onderzoek naar onze conceptuele mogelijkheden, ons voorstellingsvermogen, met behulp van datzelfde voorstellingsvermogen. Het is, anders gezegd, een onderzoek naar onze wijzen van zien, en daarmee naar onze levensvorm.

In de volgende paragrafen zullen we dit verder illustreren aan de hand van twee centrale onderwerpen in PU: de analyse van betekenis in termen van gebruik, en Wittgensteins analyse van regels en normativiteit.

2. Betekenis en gebruik

Een gangbare karakterisering van de visie op betekenis die Wittgenstein in PU ontvouwt is dat het gaat om een ‘gebruikstheorie van betekenis’. In de vorm van een slogan: ‘betekenis is gebruik’. Dat lijkt een rechtstreekse identificatie van de betekenis van een uitdrukking met het gebruik dat de sprekers van de taal van die uitdrukking maken. Maar precies op de plek waar Wittgenstein het dichtst bij een apodictische formulering van zijn ideeën komt, zien we dat zijn formulering subtieler is dan een rechtstreekse identificatie. In PU 43 zegt hij:

In een *groot* aantal gevallen – zij het niet in alle – waarin we het woord ‘betekenis’ gebruiken kan men het als volgt uitleggen: de betekenis van een uitdrukking is het gebruik ervan in de taal.’⁹

Hoe is Wittgenstein tot deze opvatting gekomen? PU opent met een kritische bespreking van wat bekend staat als ‘het Augustiniaanse beeld’ van taal en betekenis. De karakterisering ‘Augustiniaans’ is gebaseerd op het feit dat Wittgenstein deze

---

⁹ Zowel de Engelse als de Nederlandse vertaling van deze passage wijken op een cruciaal punt af van de vertaling die hier wordt gegeven. In de Duitse tekst gebruikt Wittgenstein het woord ‘erklären’: ‘uitleggen’. De standaardvertalingen gebruiken hier ‘definiëren’. Daarop is de bekende karakterisering van Wittgensteins betekenisopvatting in PU als een “gebruikstheorie van betekenis” gebaseerd. De vraag is of hiermee recht wordt gedaan aan Wittgensteins bedoeling. Nog afgezien van zijn fundamenteel antitheoretische opvatting van filosofie (‘We mogen geen enkele vorm van theorie voorstellen. We moeten afzien van alle *verklaring* en daarvoor uitsluitend beschrijving in de plaats stellen.’ PU 109), kunnen we in ieder geval opmerken dat de standaardvertaling een (sterke) *interpretatie* van de oorspronkelijke tekst inhoudt.

opvatting illustreert met een citaat uit de *Belijdenissen* van de door hem overigens zeer bewonderde Augustinus. Maar dit Augustiniaanse beeld staat in werkelijkheid voor een aantal opvattingen over de wijze waarop taal betekenis heeft die in veel theorieën zijn terug te vinden (deels ook in Wittgensteins eigen TLP). Allereerst is er de idee dat de meest fundamentele betekenisrelatie die van verwijzing is: een uitdrukking heeft betekenis doordat ze staat voor iets in de werkelijkheid (een object, eigenschap, of situatie). Daarmee hangt samen een tweede kenmerk: beschrijven is de primaire functie van taal, beweren de primaire taalhandeling die we met taal verrichten. Een derde kenmerk is dat het beschikken over taal wordt beschouwd als een eigenschap van een individu, d.w.z. als een eigenschap die iemand in principe kan bezitten los van een taalgemeenschap. Dat leidt welhaast vanzelfsprekend tot een mentalistische opvatting over wat het inhoudt een taal te leren en te gebruiken: talige competentie wordt uitgelegd in termen van individuele mentale eigenschappen.

Kenmerkend voor Wittgensteins wijze van werken is dat hij niet rechtstreeks en op theoretische gronden probeert aan te tonen dat het Augustiniaanse beeld verkeerd is. In plaats van argumenten presenteert hij een aantal voorbeelden, van de wijze waarop we taal feitelijk gebruiken, soms ook van imaginaire situaties, maar wel aansluitend bij onze dagelijkse praktijk. Onmiddellijk na het citaat van Augustinus waarmee PU opent, en na een korte karakterisering van de hoofdelementen die daar volgens Wittgenstein door worden geïllustreerd, zegt hij: ‘Laten we ons nu eens dit geval voorstellen’, en beschrijft vervolgens een situatie waarin we iemand naar de winkel sturen met een briefje waarop geschreven staat ‘vijf rode appels’. De wijze

waarop de winkelier daarop reageert illustreert dat woorden op heel uiteenlopende wijze **worden gebruikt**: er is niet altijd sprake van verwijzing naar een object, of een eigenschap van objecten, of een situatie. Bij ‘appels’ gaat de winkelier naar het schap waarin de appels liggen, bij ‘rood’ vergelijkt hij de appels met een kleurenstaal, en bij ‘vijf’ telt hij een voor een vijf rode appels af. Alleen ‘appels’ functioneert hier min of meer op de wijze die het Augustiniaanse beeld voorschrijft: het verwijst naar de verzameling appels in het schap. Maar bij ‘rood’ en bij ‘vijf’ is niet sprake van verwijzing naar een object of een verzameling van objecten. Die woorden functioneren hier op geheel andere wijze. Het voorbeeld laat ook zien dat beweren of beschrijven hier niet is waar het in het gebruik om gaat: wij willen vijf rode appels, de winkelier levert ze.

Wat doorslaggevend is voor betekenis, zo concludeert Wittgenstein, is niet een relatie van verwijzing tussen uitdrukkingen en extern gegeven objecten, maar de wijze waarop het gebruik van de uitdrukkingen verweven is met andere handelwijzen in de context van een bepaalde praktijk. Daarbij spelen allerlei niet-talige elementen, zoals de kleurenstaal van de winkelier evenzeer een rol als talige. Vandaar dat Wittgenstein in PU 16 zegt dat het ‘natuurlijk’ is om ze ook tot de ‘instrumenten van de taal’ te rekenen. Het is daarom ‘het geheel, bestaande uit de taal en de handelingen waarmee de taal verweven is, dat ik “taalspel” zal noemen’ (PU 7). Die verwevenheid van het talige met het niet-talige, en de definiërende rol van een specifieke handelingspraktijk zijn steeds terugkerende thema’s, en worden in een serie van voorbeelden verder uitgewerkt.

We zien hier Wittgensteins vorm van naturalisme op twee niveaus een rol spelen. Ten eerste in de nadruk die hij legt op de verwevenheid van het talige met het niet-talige: taal is in die zin geen autonome entiteit dat uitdrukkingen niet los van de wijze waarop ze functioneren een betekenis kan worden toegeschreven en dat taal en taalgebruik altijd staan in de bredere context van een handelingspraktijk, die in het overgrote deel van de gevallen een niet-talige pointe heeft. Ten tweede in het beroep dat hij doet op concrete voorbeelden, ook al zijn ze (vaak) denkbeeldig. Het gaat er om afstand te nemen van theoretische zienswijzen en argumentaties, en terug te gaan naar hoe taal feitelijk werkt. Dat we daarvoor geen empirisch wetenschappelijk onderzoek nodig hebben, maar een beroep kunnen doen op ons vermogen ons bepaalde situaties voor te stellen, vindt zijn rechtvaardiging in het gegeven dat ons voorstellingsvermogen in deze nauw samenhangt met onze alledaagse ervaring. Die ervaring voedt onze oordelen over denkbeeldige situaties en stelt ons in staat om langs die weg ons een beeld te vormen van de wijze waarop bepaalde begrippen, in dit geval die van taal en betekenis, feitelijk functioneren.

Wittgensteins analyse van betekenis in termen van gebruik koppelt taal dus aan concrete handelingspraktijken, ‘taalspelen’ genoemd. De terminologie die Wittgenstein hier kiest, heeft duidelijk de bedoeling bepaalde associaties op te roepen: een spel heeft een bepaalde pointe; het is bepaald door regels; die regels zijn conventioneel en veranderlijk; maar de regels laten ook zaken open, en scheppen zo ruimte voor aanpassing en verandering.

Het begrip ‘taalspel’ is een vruchtbaar begrip, ten eerste omdat het ons bevrijdt van een theoretisch bepaalde zienswijze op taal, – het Augustiniaanse beeld en de vele variaties daarop –, ten tweede omdat het een begrip is dat een nieuwe manier van kijken naar taal suggereert: we kiezen als het ware letterlijk een andere invalshoek en zien daardoor dingen, verschillen, overeenkomsten, verbanden die daarvoor niet zichtbaar waren.¹⁰ Maar juist de flexibiliteit van het begrip lijkt ook gevaren in zich te dragen: wat is een taalspel nu precies? Dat is de vraag die Wittgenstein de ‘Gegner’ in de mond legt in PU 65 en die hij op verrassende wijze beantwoordt:

In plaats van een gemeenschappelijk kenmerk aan te geven dat alles wat we taal noemen bezit, zeg ik dat al deze verschijnselen niet één ding gemeenschappelijk hebben dat er voor zorgt dat we er steeds hetzelfde woord voor gebruiken, – maar wel dat ze met elkaar *gerelateerd* zijn op vele verschillende manieren. En het is vanwege dat verband, of die verbanden, dat we ze allemaal ‘taal’ noemen.

Anders dan in traditionele filosofische (en in veel wetenschappelijke) beschouwingen gebruikelijk is, gaat Wittgenstein er dus niet van uit dat onze begrippen, om vruchtbaar te zijn, een eenduidige definitie behoeven. Sterker, in de meeste gevallen hebben we zo’n definitie helemaal niet nodig en vaak is zo’n definitie ook helemaal niet te geven. Wat de verschillende dingen die onder een begrip vallen met elkaar verbindt, is niet een aantal essentiële kenmerken, uitgedrukt in een definitie die de noodzakelijke en voldoende voorwaarden specificeren waaraan iets dient te voldoen om onder het begrip te vallen. De samenhang is lossier, twee

---

¹⁰ Het begrip heeft dan ook ruime toepassing gevonden, niet alleen binnen de analytische filosofie, maar ook bij auteurs in andere tradities. Een voorbeeld is Lyotard, wiens bekende *La condition postmoderne: rapport sur le savoir* (Lyotard 1979) sterk leunt op (een eigenzinnige interpretatie van) Wittgensteins begrip. Een ander voorbeeld is te vinden in het werk van Habermas (zie bijvoorbeeld Habermas 2007).

dingen die onder hetzelfde begrip vallen kunnen bepaalde kenmerken gemeen hebben, terwijl de ene met een derde weer andere kenmerken deelt, enzovoort. Het lijkt op de diverse wijzen waarop de leden van een familie op elkaar kunnen lijken en van elkaar kunnen verschillen, en daarom noemt Wittgenstein deze samenhangen ‘familiegelijkenissen’.

‘Taalspel’ is een begrip dat Wittgenstein analyseert in deze termen, net als bijvoorbeeld ‘lezen’, ‘begrijpen’, ‘regel’, ‘bedoelen’, ‘emotie’. Met de introductie van de notie ‘familiegelijkenis’ neemt Wittgenstein opnieuw radicaal afstand van de traditie. Kenmerkend voor grote delen van de filosofische traditie van het westen is het uitgangspunt dat een werkelijk begrijpen van een verschijnsel gelijk staat aan het achterhalen van de essentie ervan: van die kenmerken die het verschijnsel nu juist tot *dat* verschijnsel maken. Contingente aspecten van de wijze waarop een verschijnsel zich manifesteert zijn dan onbelangrijk, en worden vaak bestempeld als behorend tot het domein van de wetenschap. Alleen dat wat noodzakelijk verbonden is met het verschijnsel kan de essentiële aard ervan onthullen. Dergelijk denken in essenties is het voornaamste doelwit van Wittgensteins kritiek op de filosofie die hij ontvouwt in wat wel genoemd wordt zijn ‘verhandeling over de methode’ (in PU 89–133). In PU 105 verwoordt hij dat als volgt:

Als we geloven dat we een ordening moeten vinden, het ideaal, in onze taal zoals die is, worden we ontevreden met wat we gewoonlijk ‘proposities’, ‘woorden’, ‘tekens’ noemen.

Wittgensteins alternatief is terug te gaan naar de praktijk van het alledaagse taalgebruik, een lastige opgave, zoals hij in PU 106 aangeeft:

Hier is het moeilijk om zo te zeggen het hoofd recht te houden, – ons te realiseren dat we bij de onderwerpen van ons alledaagse denken moeten blijven, en niet verdwalen en ons voorstellen dat we enorme subtiliteiten moeten beschrijven die we uiteindelijk helemaal niet kunnen beschrijven met de middelen die we tot onze beschikking hebben. Het voelt alsof we een gescheurd spinnenweb met onze vingers moeten herstellen.

De notie ‘familiegelijkenis’ past daarbij: of wat onder een begrip valt een familiegelijkenis vertoont, is alleen te constateren door te kijken naar de feitelijke praktijk van het hanteren van een begrip, door te onderzoeken hoe de dingen die onder een begrip vallen, met elkaar samenhangen. Opnieuw, ons voorstellingsvermogen, dat mede gevoed wordt door het begrip in kwestie, speelt daarbij een centrale rol: het is niet nodig om veldonderzoek te doen naar de wijze waarop een begrip wordt gehanteerd, we kunnen ons ook zorgvuldig gekozen situaties voorstellen en ons afvragen hoe wij daarin met het begrip zouden omgaan.

3. Regels en normativiteit

Wittgensteins beschouwingen over regels en normativiteit beslaan een centraal gedeelte van PU (ongeveer de paragrafen 138–242).¹¹ Dit gedeelte van PU behandelt niet alleen het begrip ‘regel’, en onderzoekt niet alleen wat het inhoudt om een regel te volgen, maar bevat ook analyses van begrippen die daar nauw mee samenhangen, zoals begrijpen en bedoelen.

---

¹¹ Sommige auteurs, bijvoorbeeld Saul Kripke (zie Kripke, 1982) beschouwen het daarop volgende ‘privé-taal argument’, dat Wittgenstein uiteenzet in PU 242–317, als een toepassing van de analyse van regels en normativiteit en rekenen het dus ook daartoe. Die interpretatie is controversieel, maar illustreert wel hoe centraal dit onderwerp in PU is.

Wittgenstein begint zijn beschouwingen met een voor de hand liggende vraag die opkomt als we betekenis uitleggen in termen van gebruik: als de betekenis van een uitdrukking gelegen is in het gebruik dat we ervan maken in uiteenlopende situaties, wat houdt het dan in om te zeggen dat we de betekenis van een uitdrukking begrijpen, ja zelfs soms ‘in een flits vatten’ (PU 138)? Gebruik is een spatio-temporeel verschijnsel, maar het begrijpen van betekenis lijkt iets te zijn dat zich momentaan, in ons hoofd (in onze geest) afspeelt. Is betekenis dan niet toch een mentale inhoud?

Met dat idee wil Wittgenstein afrekenen. Stel, zo zegt hij, dat bij het horen van het woord ‘kubus’ ons steevast een mentaal beeld verschijnt, van een kubus. Kan dat mentale beeld als de betekenis worden aangemerkt? Nee, merkt Wittgenstein op, want een dergelijke voorstelling dwingt *als zodanig* niet een bepaalde toepassing af: een afbeelding van een kubus kan immers niet alleen worden geprojecteerd op een kubus, maar ook, bijvoorbeeld, op een prisma. Dat is weliswaar niet een gebruikelijke projectie, maar niet een die onmogelijk is. Anders gezegd, de mentale voorstelling heeft een projectiemethode nodig om een toepassing af te dwingen: alleen gegeven een projectiemethode ‘past’ het beeld wel op een kubus, maar niet op een prisma. De tegenwerping dat we ons ook een projectiemethode kunnen voorstellen helpt niet, want een voorgestelde projectiemethode is dan onderdeel van de mentale voorstelling, en daarom even ‘semantisch inert’ als de oorspronkelijke voorstelling.

Kenmerkend voor Wittgensteins redenering is de eis die hij stelt aan een goede uitleg van betekenis: wat we ook als betekenis van een uitdrukking aanmerken, het moet rekenschap geven van het feit dat bepaalde toepassingen van de uitdrukking

‘correct’ zijn en andere ‘incorrect’. Betekenis is een essentieel normatief verschijnsel.¹² ‘Betekenis is gebruik’ is dus niet een simpele identificatie van de betekenis van een uitdrukking met alle feitelijke gebruiksinstanties: het gaat niet alleen om hoe een uitdrukking feitelijk wordt gebruikt, maar ook om de normatieve oordelen die daarop van toepassing zijn. Intrinsiek aan het gebruik is een ‘beoordelende instantie’. Daar lijkt de mentalistische opvatting over betekenis geen rekenschap van te kunnen geven.¹³

Wittgensteins argumentatie is ogenschijnlijk alleen gericht tegen mentalistische betekenisopvattingen, die welke betekenis lokaliseren in de geest, in de vorm van een mentale inhoud of een mentaal beeld. Maar het is niet moeilijk in te zien dat deze redeneerwijze ook kan worden toegepast als we een ander soort objecten als betekenis willen aanmerken, bijvoorbeeld de abstracte entiteiten die Frege met een uitdrukking verbindt.¹⁴ Ook dergelijke objecten kunnen, juist doordat ze ‘op afstand staan’ van het feitelijk taalgebruik, dit laatste niet zelfstandig normatief bepalen.¹⁵

---

¹² Normativiteit speelt een belangrijke rol in Kripke’s al eerder genoemde interpretatie, en in de discussie die daarop is gevolgd. Zie Boghossian 1989.

¹³ Het zou overigens een misverstand zijn Wittgenstein hier zo te begrijpen alsof hij het bestaan en het belang van mentale correlaten van ons taalgebruik en handelen zou willen loochenen. Waar het hem om gaat, is dat die mentale toestanden en processen niet de betekenis van de uitdrukkingen kunnen uitmaken.

¹⁴ Zie Frege’s klassieke artikelen “Über Sinn und Bedeutung” (Frege, 1892) en “Der Gedanke” (Frege, 1918).

¹⁵ De verwarring die ontstaat als we abstracte representaties en feitelijkheid onvoldoende uit elkaar houden, bespreekt Wittgenstein in PU 193–194. Daar vergelijkt hij een regel met een machine, en stelt tegenover elkaar ‘de machine als symbool’ en ‘de machine als concreet apparaat’. De eerste kunnen we vergelijking met een blauwdruk, een abstracte specificatie van hoe de machine zou moeten werken, terwijl de tweede ons confronteert met hoe deze feitelijk werkt. Fundamentele verwarring ontstaat als we die twee niet scherp van elkaar onderscheiden en eigenschappen van de een aan de ander gaan toeschrijven. In het bijzonder waarschuwt Wittgenstein dat we de feitelijke werking van de fysieke machine niet eenduidig uit de symbolische representatie kunnen afleiden:

Deze argumentatie van Wittgenstein heeft niet alleen consequenties voor wat we wel en niet als betekenis kunnen beschouwen, er zijn ook verstrekkende gevolgen voor nauw met betekenis samenhangende begrippen, zoals ‘begrijpen’ en ‘bedoelen’. Als betekenis geen mentale inhoud is, of een abstract object dat we op een of andere manier kunnen vatten, dan is begrijpen geen mentale handeling of proces, waarbij die mentale inhoud op een of andere manier tot stand komt, of aangewend wordt. Hier komt zijn methodische uitdaging opnieuw duidelijk naar voren: ‘Denk niet, maar kijk!’. De idee dat begrijpen (of denken en andere ‘mentale verschijnselen’¹⁶) iets is dat zich in ons hoofd afspeelt, dat het al dan niet hebben van begrip kan worden geïdentificeerd met een bepaalde mentale toestand, zoals het associëren van een bepaalde mentale inhoud met een uitdrukking, is een aantrekkelijk, en in hoge mate ‘dwingend’ beeld. Wittgenstein gaat dat beeld te lijf door ons uit te nodigen te kijken naar de omstandigheden waaronder we begrip aan iemand toeschrijven. Zijn

---

allerlei andere factoren spelen daarbij een rol, die in de abstractie representatie niet verdisconteerd kunnen worden.

¹⁶ In *Zettel* 605 zegt Wittgenstein: ‘een van de meest gevaarlijke ideeën voor een filosoof is, merkwaardig genoeg, dat we denken met ons hoofd, of in ons hoofd.’ Deze thematiek, dat we geneigd zijn allerlei verschijnselen, –niet alleen denken, maar ook herinneren, willen en verwachten, emoties, zoals angst, hoop, verlangen–, te lokaliseren in ons hoofd, of onze geest, is iets dat Wittgenstein op vele plaatsen bezighoudt. In het laatste gedeelte van het eerste deel van PU analyseert hij bijvoorbeeld in detail zulke gevallen als het hebben van een overtuiging, en het bedoelen. Grote delen van de *Bemerkungen über die Philosophie der Psychologie* zijn gewijd aan emoties en verwante verschijnselen. De positie waarop Wittgenstein in zijn analyses en beschrijvingen uitkomt is zeker niet die van een behaviorist, die het bestaan van mentale verschijnselen loochent. Integendeel, in PU 306 zegt Wittgenstein, naar aanleiding van het voorbeeld van herinnering: ‘Het ontkennen van het mentale proces zou het ontkennen van het herinneren zijn; zou zijn te ontkennen dat iemand zich ooit iets herinnert.’ Waar het Wittgenstein om gaat is de *identificatie* van het begrip met het mentale verschijnsel: het laatste is reëel, maar nooit in die zin kenmerkend dat we zoiets als herinnering, of hoop, of angst, kunnen gelijkstellen met bepaalde mentale processen of inhouden. Dergelijke begrippen zijn altijd ook verbonden met externe omstandigheden, handelingen en handelingspraktijken. Vandaar dat hij in PU 580 concludeert: ‘Een “innerlijk proces” behoeft uitwendige criteria.’

voorbeeld is iemand die kijkt hoe een ander een reeks getallen opschrijft en die er achter probeert te komen welke reeks dat is. Wat Wittgenstein observeert is dat in dit geval het primaire uitgangspunt voor het toeschrijven van begrip aan iemand hierin bestaat dat hij of zij in staat is de reeks op de juiste wijze voort te zetten. Het intreden van begrip *kan* gepaard gaan met specifieke mentale verschijnselen, zoals het invallen van de juiste algebraïsche formule, maar deze zijn noch voldoende, noch noodzakelijk. Opnieuw blijkt dat normativiteit een sleutelrol speelt: de correcte toepassing is het criterium. Begrijpen is daarom volgens Wittgenstein eerder een *vermogen* dan een mentale toestand of een mentaal proces, en het is op grond van de uitoefening van dat vermogen dat we iemand begrip toeschrijven.

Ook de uitoefening van ons begripsvermogen is een verschijnsel ‘in ruimte en tijd’, iets dat zich in de loop der tijd in uiteenlopende situaties manifesteert. Dat doet een nieuwe vraag rijzen, een die de problematiek van regels en normativiteit als zodanig introduceert en waarvan de bespreking meer licht werpt op de normatieve aspecten van betekenis.

De vraag is ‘hoeveel’ manifestaties van begrip voldoende zijn. Staat de spatio-temporele aard van die manifestaties toeschrijving van begrip niet in de weg, in die zin dat we nooit zeker kunnen weten of op een bepaalde hoeveelheid correcte toepassingen niet toch een incorrecte kan volgen? Wittgenstein maakt deze vraag concreet aan de hand van een imaginaire leersituatie. Hier brengen we een leerling bij op grond van een bepaalde opdracht een reeks getallen uit te schrijven. In

Wittgensteins voorbeeld is de opdracht simpel: '+2', hetgeen inhoudt dat we een reeks getallen construeren door bij elk voorgaande getal 2 op te tellen.

Wittgenstein stelt zich voor dat we iemand hierin trainen en dat in de training er nooit voorbeelden aan de orde zijn gekomen met getallen groter dan 1000. In de training doen we dingen voor, laten iemand iets uitproberen, corrigeren zijn resultaten, en op een gegeven moment zijn we ervan overtuigd dat hij het beheerst, dat hij begrepen heeft wat de opdracht '+2' betekent. Als we de leerling dan een keer de opdracht laten uitvoeren, zo gaat het voorbeeld verder, zien we tot onze verbazing dat hij op een gegeven moment als volgt verder gaat: '... 994, 996, 998, 1000, 1004'. Op dat moment grijpen we in en zeggen dat *dat* niet juist is: dat is niet wat we bedoelden met de opdracht, dat is niet wat '+2' betekent. Maar tot onze nog grotere verbazing reageert de leerling daarop met te zeggen dat dat nu juist wel het geval is: de opdracht '+2', zo legt hij ons uit, houdt in dat je bij elk voorafgaand getal 2 optelt als dat getal kleiner is dan 1000, en bij elk ander getal 4.

Nu dreigt er een impasse: *wij* zijn er zeker van dat wat hij doet fout is, *hij* is ervan overtuigd dat dit de correcte manier is om de regel te volgen. En wij kunnen de zaak niet beslissen door te wijzen op een of ander voorbeeld uit het verleden, immers, bij aanname zijn we aan dit geval nog nooit toegekomen. Wat moeten we hier nu uit concluderen?

Alvorens op Wittgensteins antwoord in te gaan is het goed er op te wijzen dat het enigszins kunstmatige karakter van het voorbeeld ons niet moet afleiden van de ernst en het reële karakter van het probleem. Dat we, zoals in het voorbeeld het geval is, te

maken hebben met een reeks getallen die in principe oneindig lang kan worden voortgezet, is niet essentieel: waar het om gaat is dat in elke training in het gebruik van uitdrukkingen en begrippen de toekomstige toepassingen voor iedereen, leraar en leerling, epistemisch ontoegankelijk is: we kunnen nooit zeker weten op welke wijze iemand, wijzelf inbegrepen, in de toekomst een uitdrukking zullen gebruiken. Dat geldt niet alleen voor de leerling in het ‘+2’-voorbeeld, maar ook voor ons en voor onze dagelijkse taal.

Het probleem zit dus in de spanning tussen enerzijds de openheid van toekomstig gebruik, en anderzijds de normatieve bepaaldheid van datzelfde gebruik. Hoe zijn die met elkaar te rijmen? Twee dingen maakt Wittgenstein in ieder geval duidelijk met zijn voorbeeld: onze normatieve oordelen zijn niet ten onrechte (PU 187), maar louter een beroep op feitelijk verleden gebruik is nutteloos, want *elk* nieuw gebruiksgeval kan altijd via een of andere interpretatie daarmee in overeenstemming worden gebracht. Tot die conclusie komt de ‘Gegner’ dan ook in PU 198: ‘“Maar hoe kan een regel me nu laten zien wat ik op *dit* punt moet doen? Wat ik ook doe, het is altijd **op grond van** een of andere interpretatie in overeenstemming met de regel.” ’

Maar dat is volgens Wittgenstein niet de juiste zienswijze: ‘Dat is niet wat we moeten zeggen, maar eerder: elke interpretatie blijft in de lucht hangen samen met wat er door wordt geïnterpreteerd, en kan daaraan geen grond geven. Interpretaties als zodanig bepalen geen betekenis.’ Op basis van de eerdere argumentatie tegen de idee van betekenis als mentale inhoud komt die conclusie niet als een verrassing: betekenis ontstaat niet via interpretatie, langs die weg is er geen uitweg uit de

impasse. We moeten niet ‘naar binnen’ kijken (naar onze bedoelingen, naar zijn interpretatie), maar onze blik naar buiten richten. Als in PU 198 de Gegner vervolgens vertwijfeld uitroep: ‘ “Kan dan alles wat ik doe in overeenstemming worden gebracht met de regel?” ’, antwoordt Wittgenstein op zijn karakteristieke wijze met een wedervraag:

Laat me dit vragen: wat heeft de uitdrukking van een regel, –zeg, een wegwijzer–, te maken met mijn handelingen? Wat voor soort verband is er hier? – Misschien deze: ik heb geleerd om op een bepaalde manier op dit teken te reageren, en nu reageer ik op die manier.

Maar dat levert alleen een causaal verband op; het zegt alleen hoe het zo gekomen is dat we nu de wegwijzer volgen; maar niet waar dit ‘volgen-van-het-teken’ werkelijk in bestaat. Nee; ik heb ook nog aangegeven dat iemand alleen dan een wegwijzer volgt als er een regelmatig gebruik van wegwijzer bestaat, een gewoonte.

In deze cruciale passage kantelt het perspectief: waar we bij onze beschouwingen over leren, over regels en het volgen ervan, over begrijpen en bedoelen, steeds de neiging hebben om uitsluitend te kijken naar wat er *in* een individu gebeurt, wijst Wittgenstein er ons hier op dat we de *omgeving* waarin dat alles gebeurt niet uit het oog moeten verliezen. Als we leren, doen we dat tegen de achtergrond van een gemeenschap waarin wat we leren al aanwezig is en functioneert; als we een uitdrukking gebruiken, doen we dat in het kader van een taalspel waaraan (in principe) ook anderen deelnemen. De bron van normativiteit die ons taalgebruik, onze toepassing van begrippen, ja, het grootste deel van ons handelen, vorm geeft is het bestaan van gewoonten en gebruiken, van meer of minder vastgelegde instituties en informele praktijken.

Deze sociale dimensie van de taal doordringt ook de begrippen die er zo nauw mee verbonden zijn: begrijpen, bedoelen, en talloze andere. In PU 197 bekijkt Wittgenstein het geval van het willen spelen van een partij schaak:

Er is geen twijfel dat ik nu een partij schaak wil spelen, maar schaak is het spel dat het is dankzij de regels (en wat daar bij komt). Weet ik dan niet welk spel ik wil spelen voordat ik het gespeeld heb? Of liggen alle regels al bevat in mijn intentie? Is het de ervaring die me vertelt dat dit soort spel gewoonlijk het gevolg is van dit soort intentie? En is het dus onmogelijk voor mij er zeker van te zijn wat ik wil? En als dat onzin is – wat voor soort supersterk verband is er dan tussen de handeling van het bedoelen en het bedoelde ding? – Waar wordt het verband aangebracht tussen de betekenis van de uitdrukking ‘Laten we een partij schaken’ en de regels van het spel? Wel, in de lijst van spelregels, in het onderricht daarin, in de alledaagse praktijk van het spelen.

Deze passage volgt onmiddellijk op de constatering: ‘we zeggen dat er geen twijfel mogelijk is dat we dit woord begrijpen, en aan de andere kant ligt de betekenis in het gebruik ervan’. Het voorbeeld illustreert dus dezelfde spanning, en suggereert dezelfde oplossing: niet in het individuele, mentale, maar in het sociale, praktische ligt de normativiteit besloten die ons individuele gebruik van taal bepaalt. Alleen tegen de achtergrond van de praktijken waaraan we deelnemen, de gemeenschap die deze praktijken in stand houdt en overdraagt, en de ‘levensvorm’ die praktijken en gemeenschap draagt, zijn onze taal, onze begrippen, ons handelen betekenisvol. Zoals Wittgenstein in PU 199 zegt:

Het is niet mogelijk dat maar één keer iemand een regel heeft gevolgd. Dat maar één keer een mededeling werd gedaan, een bevel gegeven en begrepen werd, enzovoort. – Een regel volgen, een mededeling doen, een bevel geven, een partij schaak spelen, zijn *gewoonten* (gebruiken, instituties)

Een zin begrijpen betekent een taal begrijpen. Een taal begrijpen betekent een techniek beheersen.

Uit deze passage spreekt een holisme dat niet alleen de taal, maar ook de gemeenschap en de natuurlijke omgeving daarvan omvat. De techniek die we beheersen is een techniek van handelen, van omgang met de wereld, met elkaar, en daarmee ook met onszelf.

De natuurlijke dimensie van dit holisme wordt in PU door Wittgenstein slechts sporadisch aangeduid, bijvoorbeeld in PU 142, waar hij opmerkt:

De procedure om een stuk kaas op een weegschaal te leggen en de prijs te bepalen aan de hand van de uitslag zou snel zijn zin verliezen als het vaak zou gebeuren dat zulke stukken kaas plotseling groter of kleiner zouden worden zonder aanwijsbare reden.

Het zijn algemene ‘natuurfeiten’ die een dergelijke handelwijze mogelijk maken (maar niet per se opleggen).

De sociale dimensie van onze praktijken en handelwijzen is gevarieerd, en deels zelf ook onbepaald. In het geval van schaken hebben we te maken met een afgebakende activiteit met duidelijk omschreven regels. In het geval van taal is dat veel minder het geval. Eerder citeerden we PU 80, waarin Wittgenstein onderzoekt wat de regels voor het correcte gebruik van een woord als ‘stoel’ zijn: die zijn minder eenduidig, nauwelijks gecodificeerd, en laten allerlei gevallen open. Maar een dergelijke feitelijke constatering moet ons niet doen teruggrijpen op een ideaal, op de idee van een abstracte onderliggende logische structuur die wel eenduidig en expliciet is. Dat onze taal en onze begrippen geen eenduidige intrinsieke grenzen kennen, maar dat de regels die de toepassing ervan bepalen tot op zekere hoogte open zijn, soms zelfs zodanig dat de vraag wat de correcte toepassing is simpelweg niet

beantwoord kan worden, is een gegeven:¹⁷ hier corrigeert de empirie het filosofisch ideaal, en dat is waarom Wittgenstein ons telkens weer aanspoort: “Denk niet, maar kijk!”

4. Filosofie als uitdaging

Het abstracte denken te laten voor wat het is en te kijken naar feiten zonder ons daarbij over te leveren aan een simpel vertrouwen op de wetenschap: dat is de uitdaging die Wittgenstein in de *Philosophische Untersuchungen* formuleert, en die hij zelf aangaat. Het zou een misverstand zijn PU te lezen als één lange poging om het feilen van de traditionele filosofie bloot te leggen en daarmee de filosofen tot zwijgen te brengen. Wittgenstein is niet uit op een afschaffen van de filosofie als zodanig, maar wel op een radicale hervorming. Het denken in essenties, in a priori te achterhalen wezenskenmerken van onze begrippen, leidt tot verwarring, tot niet te beantwoorden vragen. Een belangrijke taak van een andere filosofie is zeker ook het blootleggen van de misverstanden waarop die ‘dwangmatige’ vorm van filosoferen berust: ‘De ware ontdekking is die welke me in staat stelt te stoppen met filosoferen

---

¹⁷ Hetzelfde geldt voor de verhouding tussen individu en gemeenschap. De vraag of Wittgensteins regeloverwegingen bijvoorbeeld uitsluiten dat iemand voor zichzelf een regel formuleert en daarnaar handelt, houdt de commentatoren nog steeds bezig. Zie bijvoorbeeld Luntley (2003) voor een bevestigend en Williams (1999) voor een ontkennend antwoord. Het gevaar dat in deze discussie dreigt is dat men op zoek gaat naar *principiële*, min of meer a-prioristische redenen om deze kwestie te beslechten. Maar dat zou voorbij gaan aan Wittgensteins aansporing om conceptuele analyse niet ‘in vacuo’ te beoefenen, maar altijd in samenspraak met de feitelijke en mogelijke empirie. Zijn insistentie, min of meer impliciet in PU, veel explicieter in bijvoorbeeld *Über Gewißheit*, dat de mogelijke praktijken die de menselijke levensvorm toestaat verder beperkt zijn door de externe, natuurlijke beperkingen die die levensvorm constitueren, zijn een duidelijke aanwijzing dat voor Wittgenstein een dergelijke absolute vraagstelling geen zin heeft.

als ik dat wil. – Die de filosofie rust geeft, zodat ze niet langer gepijnigd wordt door vragen die *haarzelf* ter discussie stellen.’ (PU 133). Maar het is niet de enige taak: Wittgenstein wil niet zonder meer ophouden met filosofie, omdat filosofie als zodanig onmogelijk zou zijn. Hij wil filosofie bedrijven, maar dan op een wijze die hem niet voortdurend dwingt zich af te vragen wat filosofie zou kunnen zijn, of filosofie überhaupt nog mogelijk is. De ‘ontdekking’ van een nieuwe wijze van filosoferen moet daaraan een einde maken. En dan kunnen we aan de slag.

De contouren van wat een dergelijke filosofie positief te bieden heeft worden in PU en veel van het andere latere werk van Wittgenstein zichtbaar, zonder dat ze eenduidig en vooraf worden vastgelegd. Dat zou ook in strijd zijn met Wittgensteins eigen doelstelling. Het gaat hem er niet om één zienswijze (de ‘verkeerde’) te vervangen door één andere (de ‘juiste’). Waar we vastzitten aan een bepaalde zienswijze is het goed om met een andere geconfronteerd te worden. Maar de idee dat er uiteindelijk één juiste manier zou zijn om de verschijnselen die ons bezig houden te bekijken, is niet Wittgensteins idee. Wat hij nastreeft is de mogelijkheid om verschillende perspectieven te hanteren, uiteenlopende aspecten te zien, niet gevangen te zitten in één beeld maar een verscheidenheid van mogelijke beelden te onderzoeken. In die zin zijn Wittgensteins analyses eerder voorbeelden dan antwoorden, en in die zin ook wil hij niemand de moeite besparen zelf te denken: hij daagt ons vooral uit om dat zelf te doen.

Beknopte bibliografie

Werk van Wittgenstein

Tractatus Logico-Philosophicus, tweetalige uitgave, met Engelse vertaling van David. F. Pears en Brian F. McGuinness, en een inleiding van Bertrand Russell, Routledge & Kegan Paul, London, 1961

Tractatus logico-philosophicus, tweetalige uitgave, vertaald en van een nawoord en aantekeningen voorzien door W.F. Hermans, Athenaeum–Polak & Van Genneep, Amsterdam 1973

Philosophische Untersuchungen / Philosophical Investigations, vertaald door G.E.M. Anscombe, Blackwell, Oxford, 1953 (3^e herziene uitgave 2001)

Filosofische onderzoekingen, vertaald door Maarten Derksen en Sybe Terwee, Boom, Meppel/Amsterdam, 1992

Philosophische Untersuchungen. Kritisch-genetische Edition, geredigeerd door Joachim Schulte, Suhrkamp, Frankfurt a/M, 2001

Über Gewißheit / On Certainty, tweetalige uitgave, Engelse vertaling van Dennis Paul & G.E.M. Anscombe, Blackwell, Oxford, 1979

Zettel, Engelse vertaling van G.E.M. Anscombe, Blackwell, Oxford, 1967 (tweede editie 1981)

Bemerkungen über die Philosophie der Psychologie / Remarks on the Philosophy of Psychology, twee delen, tweetalige uitgave, Engelse vertaling van C.G. Luckhardt & M.A.E. Aue, Blackwell, Oxford, 1980

Secundaire literatuur over PU

Gordon P. Baker en Peter M.S. Hacker, *Wittgenstein. Meaning and Understanding*, Blackwell, Oxford, 1980

Gordon P. Baker en Peter M.S. Hacker, *Wittgenstein. Rules, Grammar and Necessity*, Blackwell, Oxford, 1985

Peter M.S. Hacker, *Wittgenstein. Meaning and Mind*, Blackwell, Oxford, 1990

Peter M.S. Hacker, *Wittgenstein. Mind and Will*, Blackwell, Oxford, 1996

Hans-Johann Glock (red.), *Wittgenstein. A Critical Reader*, Blackwell, Oxford, 2001

Mary McGinn, *Wittgenstein and the Philosophical Investigations*, Routledge, London, 1997

Eike Von Savigny, *Wittgensteins "Philosophische Untersuchungen". Ein Kommentar für Leser*. twee delen, Klostermann, Frankfurt a/M, 1988, 1996

Eike Von Savigny (red.), *Ludwig Wittgenstein. Philosophische Untersuchungen*, Akademie Verlag, Berlijn, 1998

Hans Sluga & David Stern (reds.), *The Cambridge Companion to Wittgenstein*, Cambridge University Press, Cambridge, 1996

Overige in de tekst aangehaalde literatuur

Erich Ammereller en Eugen Fischer, *Wittgenstein at Work: Method in the Philosophical Investigations*, Routledge, London, 2006

Aurelius Augustinus, *Belijdenissen*, vertaling G. Wijdeveld, Athenaeum–Polak & Van Genneep, Amsterdam, 1981

Paul Boghossian, 'The rule-following considerations', in: *Mind*, 98, pp. 507-549, 1989

Gottlob Frege, 'Über Sinn und Bedeutung', in: *Zeitschrift für Philosophie und philosophische Kritik*, 100, pp. 25-50, 1892. Engelse vertaling in Geach & Black 1980

Gottlob Frege, 'Der Gedanke', in: *Beiträge zur Philosophie des deutschen Idealismus*, 2, pp. 58-77. Engelse vertaling in Geach 1977

Peter Geach, *Frege. Logical Investigations*, Blackwell, Oxford, 1977

Peter Geach & Max Black, *Translations from the Philosophical Writings of Gottlob Frege*, Blackwell, Oxford, 1980

Jürgen Habermas, 'The language game of responsible agency and the problem of free will: how can epistemic dualism be reconciled with ontological monism?', in: *Philosophical Explorations*, 10, pp. 13-50, 2007

Peter M.S. Hacker, *Wittgenstein: Connections and Controversies*, Oxford University Press, Oxford, 2001

Saul Kripke, *Wittgenstein on Rules and Private Language*, Blackwell, Oxford, 1982

Francois Lyotard, *La condition postmoderne: rapport sur le savoir*. Minuit, Paris, 1979

Michael Luntley, *Wittgenstein. Meaning and Judgement*, Blackwell, Oxford, 2003

Ray Monk, *The Duty of Genius*, Jonathan Cape, London, 1990

Meredith Williams, *Wittgenstein, Mind and Meaning. Towards a Social Conception of Mind*, Routledge, London, 1999